

Civilization Boundaries
Цивилизационни граници

ВОЕННОВРЕМЕННА СОФИЯ И ПОДГОТОВКАТА ЗА ВЪЗДУШНА ОТБРАНА (ПРОЛЕТТА НА 1941 г. – ЛЯТОТО НА 1943 г.)

Радослава Масларска

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. От присъединяването на Царство България към Тристранния пакт на 1 март 1941 г. до средата на 1943 г. обикновените българи живеят с илюзията за „символичната война“. Животът е доста по-труден от предвоенните години, на пазара няма избор или съвсем изчезват традиционни български стоки, взимат се мерки за подготовка срещу външно нападение, особено от въздуха. Реалната война, която ще срина столицата и ще хвърли страната в хаос, е съвсем близо, макар до този момент малко хора да си дават сметка за това.

Keywords: air defence; Second World War; wartime Sofia; airstrike

Когато на 1 март 1941 г. министър-председателят Богдан Филов подписва във виенския хотел „Белведере“ протокола за присъединяването на Царство България към Тристранния пакт, с този акт се приключва продължилата дълга и сложна дипломатическа битка около ориентацията на София във Втората световна война. Този финален акт, обвързал страната с хитлеристката коалиция, е осъзнат и труден политически избор. Той е продукт на по-дълъг процес, който през 1940 г. е направил възможна Крайовската спогодба и присъединяването на Южна Добруджа към Царството, той ще доведе по-късно както до българското управление на „новите земи“ в Македония и Тракия, така и до обявената на 13 декември 1941 г.¹⁾ „символична война“ на Великобритания и САЩ. В следващите месеци на цар Борис III ще му се наложи да лавира между Берлин и Москва, като няма да позволи изпращането на български войски на Източния фронт (за разлика например от румънските и унгарските си съюзници на Третия райх). САЩ ще обявят война на България едва на 5 юни 1942 г.²⁾, а бъдещето на страната ни ще стане заложник през следващите години на динамиката в развитието на глобалния военен конфликт. През 1942 г. – първата половина на 1943 г. обикновеният българин живее с илюзията за „символичната война“, която за него има съвсем реални очертания.

ния – на българска територия не се водят военни действия (това не се отнася за „новите земи“), над страната преминават вражески самолети, без да пускат бомби, в София има съветско посолство и т.н. Животът е доста по-труден от предвоенните години, на пазара няма избор или съвсем изчезват традиционни български стоки, има безмесни дни, взимат се мерки за подготовка срещу външно нападение (особено от въздуха), правят се обучения по гражданска защита и първа помощ, расте броят на мобилизираните – военни и граждански лица, строят се скривалища и окопи, натрупват се запаси (държавни и лични), въвеждат се военновременни мерки, като цензура, открити листове, патрули и проверки и т.н. Илюзията за България като „мирен оазис“ на Балканите, като резултат от стратегическия избор на страната на по-силните (от 1 март 1941 г.), се поддържа от ентузиазма около националното обединение с българите от „новите земи“ и официалната пропаганда, която или подчертава начина, по който живеят гражданите тук в сравнение с населението на другите окупирани страни, или премълчава опасностите пред обикновеното население. Режимът на цар Борис III е популярен въпреки нарушените демократични свободи и появилата се черна борса на потребителски стоки и инфлация. Пропагандно много добре се използва еуфорията около „царя Обединител“ и около идеала за „Голяма България“ с всичките териториални и икономически облаги на съюза със силите на Оста – по-специално Германия³⁾.

Една от новите характеристики на Втората световна война, като глобален военен конфликт, е много по-голямата степен на опасност, която военните действия представляват за гражданското население в тила. От една страна, това население все повече е въввлечено като работна сила в предприятията на военната икономика, които закономерно се превръщат в легитимни военни цели. От друга страна, новите технологии – особено развитието на бомбардировъчната авиация, новите по-мощни снаряди и бомби, новите танкове, да не говорим за атомното оръжие, са мощно нападателно средство, което е в състояние да изкуши военни стратегии, политици и дипломати да ги използват срещу обикновеното гражданство за скършване на неговия дух и желание за съпротива и оттук за бързо постигане на целите, заради които се води войната.

Поради спецификата на българското участие във Втората световна война най-силният досег на българските граждани до жестоките военни реалности до 9 септември 1944 г. са действията на нашите войски и гражданската администрация в управлението на „новите земи“⁴⁾, последиците от бомбардировките над столицата и други населени места и военни обекти в страната, а така също и въоръжените акции и действията на антиправителствените части на предимно комунистическата съпротива.

Втората световна война отбелязва драматично отстъпление от принципа на въздържане от въздушни нападения над гражданско население. Въпреки че силите на Оста са първите, които откриват огън от въздуха над жителите на Китай (1937), Полша (1939), Великобритания (1940 – 1941), Япония, Германия и Италия, скоро получават същото „лекарство“ срещу собственото си население. Практиката на безмилостните бомбардировки над градове (осъждана преди войната от демократичните правителства като нецивилизовани и нехуманни действия, „твърде близки до сърцата на фашистите“) достига нови висоти и масираност, практикувана от британските и американските ВВС над градове като Хамбург, Дрезден, Токио, за да достигне кулминацията си с атомните бомби над Хиросима и Нагасаки. Поне 300 хил. са загиналите от подобни действия в Германия, между 330 000 и 900 000 за загиналите в Япония⁵⁾.

Защо се стига до тази промяна и как тези държави приемат военна стратегия, насочена към избиване на обикновени граждани? Използването на такава тактика зависи от типа общество и режим, от расистки мотиви, възприемащи врага като „варварски“, от личната роля на влиятелни военни, наложители подобни решения⁶⁾. В основата им са конкретни прагматични съображения и възприемането на тактика, която би ускорила с всякакви възможни (вкл. и нехуманни) средства постигането на военните цели. Тази еволюция в начина на мислене е особено характерна за американското военно командване. Тежките бомбардировки, тероризиращи цивилното население, се разглеждат като немислими през 1942 г., а през 1943 г. вече се обсъждат като съвсем реална тактика – с изпращането на стотици и хиляди самолети, атаки върху стотици малки германски градове, пращане на бомби детски играчки, атаки върху бежанци, евакуиращи се по шосетата. Интересно е, че зад някои от мотивите за предприемане на конкретни бомбардировки стоят и елементи на отмъщение – особено от страна на британски военни, като реванш за жертвите в „Битката за Англия“ през 1940 г.⁷⁾

Българските граждани следят развитието на бойните действия по фронтовете на Втората световна война и получават чрез радиото и вестниците новини за победите и загубите във водените битки, за размерите на жертвите и страданията на обикновени хора. Фактът, че на тях им е спестена в продължение на първите години на войната подобна участ, донякъде притъпява сетивата им и подготовка за евентуални нападения по суша, по вода или от въздуха. До 1 март 1941 г. това се обяснява с възприетия неутралитет, а след това – с правилния избор на съюзник като Третия германски райх, който отговаря на интересите на обикновените български граждани и им осигурява спокойствие във военновременните условия.

В рамките на Антихитлеристката коалиция пионер във въздушната война срещу Германия са британските Кралски военновъздушни сили. През 1940 г. те предприемат няколко непродължителни дневни атаки срещу индустриални цели в Германия, но много скоро тези опити са изоставени, защото цената им в брой загубени самолети и пилоти се оказва твърде висока. Малко по-късно Лондон се преориентира към нощни атаки срещу заводи за алуминий, за монтаж на самолети и петролни рафинерии. Те също са изоставени, тъй като наличните технологии в онзи момент не позволяват понякога целите дори да бъдат открити. Едва по-късно, особено след като германците преустановяват въздушната „битка за Англия“ от лятото на 1940 г., започват добилите пропагандна популярност атаки срещу големи градски и индустриални центрове в Германия. На 30 май 1942 г. през нощта е „атаката с хиляда самолета“ срещу Кьолн, два дни по-късно – аналогичен мощен удар срещу Есен. В три поредни нощи в края на юли – началото на август 1943 г. са ударите срещу Хамбург – унищожени са около една трета от сградите в големия град, като според германски оценки жертвите са между 60 и 100 хил. души. Това вероятно е най-голямата атака през цялата война. Германците са много притеснени, за което свидетелстват показанията на подсъдимите по нюрнбергските процеси, които посочват, че самият Хитлер е мислел, че бъдещи подобни атаки могат да доведат Германия до капитулация. Британците продължават с атаките и почти няма голям германски град (освен тези на изток), който да остане незасегнат, но никоя от последвалите атаки не е така шокираща като атаката на Хамбург⁸⁾.

Твърде скоро обаче обикновените българи ще придобиват опит от първа ръка за последствията от приближаващата ги световна война, след като германците започват реализацията на операция „Марита“ срещу Гърция, и особено след Директива № 25 за окупацията на Югославия. На 6 април 1941 г. (по време на навлизането на германските войски в Югославия) сръбски и английски самолети бомбардират български селища. Най-напред рано сутринта 4 югославски бомбардировача със среден обсег „ДО-17КБ“ атакуват жп гарата в Кюстендил и жилищния район около него, по обяд и след обяд бомби падат около с. Гюешево, с. Върба и с. Сиришник, Радомирско. Към 15.30 ч. един самолет бомбардира София на територията на X полицейски участък (индустриална част на София). В София загиват 8 души (от които две деца), а в Кюстендил – 58 граждани, както и двама български и 16 германски войници. Ранени са близо сто души. Вечерта на същия ден британски самолети „Бристъл Бленъм“ бомбардират Петрич и с. Хотово, където също са убити 4 души. Вечерта други 6 самолета „Викърс Уелингтън“ хвърлят отново бомби над столицата (над летище Божурище, също над селата Биримирци, Обрадовци и

Орландовци) – загиват 18 и са ранени 38 души⁹⁾, а 14 сгради са разрушени. За първи път в тези бомбардировки над България падат запалителни бомби, а в центъра на столицата има картечен огън от атакуващите самолети към хора по улиците.

На 7 април е атакувана гара Ихтиман, отново населени места в Кюстендилско по долината на р. Струма и край Мелник. На 14 април в 1.15 ч. британски бомбардировачи „Уелингтън“ осъществяват продължила близо три часа на няколко вълни нощна въздушна атака над София, при която са запалени няколко сгради около Централна гара и е взривен влак с амуниции¹⁰⁾. И този път са пускани осветителни тела с парашути. Убити са 14 души, а 24 са ранени. Разрушени са 14 сгради. Запалителни и разрушителни бомби са пуснати и над летище Враждебна, обстрелвана е и военна колона по пътя София – Самоков, а така също двете противовъздушни отделения – Божурище и Военното училище. След втората атака започва масова паника и стихийно бягство от столицата¹¹⁾. Властите решават да не всяват паника, и пускат по радиото и вестниците съвсем кратки съобщения за бомбардировките и жертвите, което само засилва слуховете, че София тотално е разрушена.

В политически и военен план, тези бомбардировки са важни с това, че България е нападната от британски самолети, излетели от Гърция, без да сме в състояние на война. В чисто тактически план, те показват неподготвеността на населението за въздушни удари, а така също неефективността на артилерията на противовъздушната отбрана (ПВО). Българските ВВС показват своя основен недостатък – слабото си въоръжение.

През следващите дни разузнавателните и с цел сплашване полети над страната продължават до капитулацията на Югославия на 17 април и на Гърция на 23 април 1941 г. На 19 и 20 април 1941 г. българските войски навлизат в Югославия и Гърция „за запазване реда и спокойствието в земите, населени с българско население“ – Вардарска Македония и Моравско, а така също Източна Македония и Беломорска Тракия, заети са и островите Тасос и Смотраки. На 24 април 1941 г. президентът на САЩ осъжда действията на българското правителство като агресия.

След задействането на плана „Барбароса“ и нападението на Вермахта срещу Съветския съюз на 22 юни 1941 г. се стига до най-съществения стратегически обрат в хода на Втората световна война, в резултат на който България накрая (в началото на септември 1944 г.) ще се окаже във война с трите Велики сили, формирали победилата Антихитлеристка коалиция – Великобритания, САЩ и СССР. На 22 юни 1941 г. това съвсем не е ясно, но знаменателно още същия ден към 23 ч. самолет с неизвестна националност (вероятно съветски) бомбардира Добрич и пуска 6 бомби, разрушили 4 сгради и ранили леко 2 граждани. Подобни нападения ще

има и на 12 август около с. Побит камък, Разградско, и с. Сърчиново, Поповско¹²⁾.

Франк Джоузеф в своята книга „ВВС на Оста: Въздушната подкрепа за германското Луфтвафе“ – едно от малкото изследвания на военновъздушните сили на Оста, счита, че „неучастието на България във войната е една от недооценените повратни точки във Втората световна война“¹³⁾. Това не пречи на съветските самолети да бомбардират България през лятото на 1941 г., а пък съветски подводници – да прехвърлят нелегални комунисти в страната. По това време България разполага с 12 разузнавателни самолета „Летов“ в Черно море, които осъществяват 5 атаки срещу съветски подводници с 25 кг бомби. В допълнение старите биплани в българските ВВС ескортират немски конвои, търсят мини и защитават търговски кораби – осъществени са 68 полета с такава цел през 1941 г. Следователно може да се твърди, че въпреки дипломатическите отношения през 1941 г. СССР и България водят необявена, скрита война помежду си. Случващото се е оценено в Берлин, затова главнокомандващият на Луфтвафе Херман Гьоринг подарява на българските ВВС 5 изстребителя „Юнкерс 87“ (Р-2 и Р-4) и 40 „Щука“, които увеличават съпротивителния потенциал на нашата авиация. През 1942 г. допълнително са получени още дузина „Ю-87 Р“, както и още 32 „Щука“ през 1943 г. Тези германски самолети обаче не са използвани достатъчно ефективно и са прилагани най-често във вътрешнополитически план срещу въоръжената комунистическа съпротива. Всъщност основният боен самолет, който ще се използва от българите в защита на София, ще бъде изстребителят прехващач „Месершмит – Ме 109 Г“. За противовъздушната защита на страната германците предоставят и 8 радарни станции, както и възможността за съвместно оповестяване за приближаващи се вражески самолети¹⁴⁾.

Състоянието на българската бойна авиация в навечерието на Втората световна война е в пряка връзка с военните ограничения на Ньойския договор и гъвкавото използване на всички възможности за тяхното заобикаляне през двете следвоенни десетилетия. Както ще спомене германският пилот Валтер Трьог по време на първата среща на европейски студенти с бойни пилоти на 17 април 1942 г. (цитирано в неговите мемоари), „въпреки че униформите на българската армия все още са в стария руски имперски стил с широките пагони на рамото, униформите на българските летци вече очевидно следват германската кройка“¹⁵⁾. По-важни за боеспособността на българската авиация обаче са не униформите, а самолетите, с които се разполага, и уменията на бойните пилоти. Още през 1937 г. Гьоринг подарява на цар Борис 12 самолета – изстребители „Арадо“ и бомбардировачи „Дорние“. „АР-65“ са остарели бипланери, предназначени за тренировки, но по-късно дори германците ще ги използват

на Източния фронт за хвърлянето на малки 2- и 5-килограмови бомби (чак до 1944 г.). „ДО-11Д“ е бавен, метален, структурно крехък, двумоторен среден бомбардировач, също добър повече за тренировки. Този бомбардировач е разработен секретно от германците около 1931 г., заобикаляйки ограниченията на Версайския договор. Ограниченията за военната авиация на Ньойския договор са официално вдигнати през 1938 г. и тогава България получава заем от 375 млн. фр. франка за закупуване на няколко десетки полски самолети – изстребителя „ПЦЛ П-24“ и лекия бомбардировач „ПЦЛ П-436“. Най-голямото разширение на българската авиация е направено през 1939 г., след като германците разпродават чешките ВВС при 60 % отстъпка. Така България се сдобива с най-големите ВВС на Балканите, съставени от 210 самолета. Най-много сред тях са чехословашките бипланери „Авиа В-534“ – те са много добри (нашите ги кръщават „Сокол“), като само италианските „Фалкон“ ги превъзхождат. В „чешката доставка“ се включват и високоскоростният съветски самолет „Туполев – СБ“, според мнозина най-добрият самолет в света от този тип през 30-те години, както и не толкова прочутият бомбардировач със среден обseg – френският „Блоч МБ200“⁽¹⁶⁾.

Така, въпреки че е оборудвана с не най-съвременните бойни самолети, българската авиация през септември 1939 г. е все пак относително добре въоръжена, което въоръжение обаче не е приведено в действие, тъй като страната пази неутралитет.

Бомбардировките от април 1941 г. и последвалите ги епизодични такива през лятото на с.г. поставят остро въпроса за подготовката на войската, държавата и обикновените граждани за евентуални бъдещи въздушни заплахи. Те показват няколко неща. Очевидно се осъществяват от групи бомбардировачи, пристигащи от една посока, евентуално може и на вълни. Тъй като нападат британски самолети, те показват ролята на пусканите предварително осветителни бомби, а и факта, че при бомбардировките екипажите използват бордните оръдия и картечници срещу население на открито. Самолетите достигат столицата, летейки по Владайското дефиле, над Владая, Княжево, Бояна, Драгалевци и Симеоново. Освен това се оказва, че твърде голям брой от бомбите остават неексплодирани и се изисква тяхното обезвреждане (използват се доброволци затворници, като след операцията по обезвреждането командирът на въздушните войски ходатайства за „максимално облекчаване на тяхното наказание, като това се приложи незабавно“)⁽¹⁷⁾.

Въпреки че правителството не иска да всява паника, и донякъде подценява тази подготовка с оглед на липсата на директна заплаха през следващите близо две години, работата в тази насока продължава. Министерският съвет излиза с 5 – 6 различни постановления, касаещи последиците

от бомбардировките. Те се отнасят до отпускане на суми за пострадалите, безплатно лекуване на ранените, създаване на специални служби, уреждащи проблемите на пострадалите граждани, загиналите се погребват за сметка на съответните общини и др.¹⁸⁾ Очевидно властта иска да помогне на пострадалите, и се наема с нелеката задача да организира защитата на населението.

Важен въпрос тук е взаимодействието на гражданските и военните власти – още повече че днес, четейки запазените архиви, се оказва, че в Генералния щаб преценките и анализите на случващото се и мнението за мерките, които следва да се предприемат, са много адекватни. На 11 април 1941 г. командирът на въздушните войски заповядва на началниците на гарнизоните, на дивизионните области, на главния директор на железниците и на Министерството на вътрешните работи и народното здраве „при въздушни нападения да се урежда едно разумно и резултатно сътрудничество между органите на ПВХО, от една страна, и професионалните пожарни и полицейски органи, от друга страна“. Само при наличието на подобно сътрудничество би могло да „се постигне по-бързо и по-леко крайната обща цел – бързо, основно и с малко усилия и жертви ограничаване пораженията от въздушното нападение на врага“¹⁹⁾. Посочва се изрично, че полицейският и пожарният началник само може да са от помощ със своя професионален опит на военния началник на отделе- нието по въздушната защита.

Въпреки описаната дотук реакция и на властите, и на обикновеното население трябва да се посочи, че правителството и столичната община още през есента на 1939 г. предприемат мерки и конкретни стъпки с цел защитата на населението и инфраструктурата на столицата от евентуални въздушни нападения. Това е естествено след очерталото се още през 30-те години (в Китай, в Испанската гражданска война, по време на Абисинската криза и други събития) и през първата фаза на войната (1939 – 1941 г.) масово използване на въздушните атака за тактически удари върху стратегически цели на противника с цел унищожаване на стратегическа инфраструктура и промишлени мощности, а така също и за всяване на ужас и страх сред цивилното население. Достатъчно е да се припомним въздушната подготовка на Вермахта при осъществяването на блицкриг най-напред срещу Полша, а после и срещу Холандия, Дания, Франция, Югославия, Гърция; бомбардировките над Хелзинки по време на Съветско-финландската война през зимата на 1939 – 1940 г., и особено не постигналата целите си, но опустошила Острова „битка за Англия“ през лятото на 1940 г.²⁰⁾

Законовата основа на всички предприети мерки е Наредбата закон за противовъздушната и химическата защита на населението на Царство-

то от 1936 г. (съкратено – ПВХЗ)²¹⁾. Съществено място в организацията на противовъздушната отбрана и подготовката за въздушни нападения на страната, като цяло, и столицата, в частност, играят войската и съответните нейни органи. От особено значение за ефективността на подготовката за противовъздушна отбрана е готовността за сътрудничество с гражданските власти. В основата на това взаимодействие е вече цитираната Наредбата закон за ПВХЗ на населението в Царството от 1936 г. (особено в нейните чл. 18 – 19). На 2 октомври 1939 г. началникът на Софийския гарнизон нарежда за първи път на началниците на войсковите части да проучат мерките, които е необходимо да се предприемат за защита от въздушни нападения. Столичната община е задължена да подготви план за постоянно и пълно затъмнение на столицата. Утвърден е „Правилник за противовъздушната предупредителна служба в територията на България“. Със заповед № 4 от 16 януари 1940 г. командирът на въздушните войски се разпорежда да се формира една въздушнопредупредителна рота към бомбардировъчния орляк в Пловдив. През лятото на с.г. тя изгражда въздушнопредупредителни постове из цялата страна²²⁾.

Според т. 10 на Наредбата закон всички населени места в страната, подлежащи на противовъздушна защита, се делят съобразно размерите на „участъци“ и „обекти“ по противовъздушната отбрана (ПВО). „Участък“ е част от населено място, в границите на който действа една пожарна команда, наречена „участъкова команда“. Под „обект“ се разбира едно отделно стопанско предприятие, жп гара, индустриално заведение, държавно или обществено учреждение или по-голяма жилищна сграда²³⁾. В зависимост от големината, разположението, стопанското и военното значение обектите за въздушно нападение са разделени на три категории в съответен списък, утвърден със заповед на министъра на отбраната²⁴⁾. Ръководството на защитата се упражнява от съответния военен или граждански началник. Всички невоенни лица, повикани да участват в подготовката и провеждането на противовъздушната отбрана, се считат за граждански мобилизирани или отбиващи противовъздушна повинност. Ангажираните носят върху униформите или дрехите си съответната черна лента с бяла ивица по средата.

През април 1940 г. е приет Закон за гражданската мобилизация, което има важна роля за преминаването на обществото на военна нога. Създадена е Дирекция за гражданската мобилизация и е утвърден Правилник за прилагане на Закона²⁵⁾. Със Заповед № 65 от 6 юли 1940 г. началникът на Софийския гарнизон обявява „Заповед за защита на населението от въздушни нападения“, в която се уточняват сигналите за тревога, въпросите на затъмнението, закритията, евакуацията. Постановление № 20 на МС от 21 август 1940 г. разпорежда назначаването на военни коменданти

в предприятията, които отговарят за прилагането на Закона за гражданската мобилизация²⁶⁾.

През есента на 1941 г. се пристъпва към изграждане на структурата и взаимовръзките между различните институции, ангажирани с противовъздушната отбрана на столицата. Въпреки че през 1941 г. са бомбардирани около 25 населени места и обекти, че са загинали 115 души и са били ранени над 160 души, населението не е подготвено за масирани бомбардировки, разрушения, лишения и страдания²⁷⁾. Правителството се мъчи да подпомогне семействата на пострадалите, а в щаба на армията, и особено във въздушните войски, съдейки по документите, са наясно, че не е направено всичко необходимо за въздушната защита на населението и се предприемат конкретни мерки. Актуализиран е в съответствие с новите военновременни условия изготвеният в мирно време и обнародван през 1937 г. Правилник за ПВХЗ.²⁸⁾ Именно в него се регламентира създаването на защитни групи и техният брой за различните градове и обекти – 20 за София, 12 за Пловдив, 8 за Варна, по една за Горна Джумая и Кюстендил. Подготовката на членовете на защитните групи се извършва по „План за подготовка и повикване на обучение ПВХЗ при дивизионните области, военните окръжия, гарнизоните и обектите от I категория, дето няма гарнизон от 1 март 1941 г.“. За страната групите са 93 с 93 офицери, 465 подофицери, 12 648 редници, или общо 13 206 души²⁹⁾.

В съответствие със Закона и опита от първите нападения от пролетта началникът на столичния гарнизон ген.-майор Никола Михов издава на 3 септември 1941 г. специално разпореждане, допълващо отделението по ПВХЗ към гарнизона с няколко служби от общината. В състава на отделението са включени Водопроводното отделение към СГО с цялата му материална част и обслужващия я технически и друг персонал, Архитектурната градоустройствена дирекция с цялата ѝ материална част, Дирекцията на трамваите и осветлението със съответните инсталации и мрежи³⁰⁾.

Военните и гражданските власти имат изключително важна роля и задачи по оповестяването на предстоящо нападение³¹⁾. Те осигуряват дежурства по наблюдение на небето и имат задължението да подадат съответния сигнал за тревога (бързо биене на камбаните и непрекъснат вой на сирените в продължение на 10 минути)³²⁾ чрез биене на църковните камбани, свирене на електрическите сирени, парни свирки и др., като съответното оповестително средство също има дежурни. Това е основното задължение на наблюдателните ядра. Обектите от първа категория се предупреждават от предупредителната служба на Въздушните войски, а останалите – от службата за защита на населението. Сигнал за въздушна тревога се подава, когато самолетите са на 50 – 70 км разстояние от

обекта. След нападението, когато самолетите се отдалечат на 20 – 30 км, се дава „отбой“ (рядко биене на камбани и прекъснат вой на сирените в продължение на 5 минути). Води се дневник на подаването на всеки сигнал съответно с час на оповестяването, брой на атакуващите самолети, брой на свалени такива, графика на смените.

На 2 септември 1942 г. при прелитане на противникови самолети над София започва да се дава сигнал „въздушна тревога“. Както посочва Р. Руменин, „има случаи, когато противникови самолети преминават над селища, но никой не дава сигнал за тревога, защото очаква „указания отгоре“. Не навсякъде се спазват и изискванията за затъмнение“. Това води до излишни жертви, а и населението свиква с „виенето“ на сирените и дори ги нарича на галено „Баба Наста“ по името на популярна народна певица от емисиите на Радио София³³).

Натоварени с въздушната защита на населението са съответните защитни групи с формираните в тях ядра според категорията на охранявания обект. Съществуващите професионални пожарни команди и Служба първа и бърза помощ съставляват общ резерв при действията на ПВХЗ. Общинската санитарна власт и Червеният кръст устройват превързочни места в защитните райони и болници за лекуване на пострадалите. Службата за обществени бедствия се подчинява в режим на тревога и нападение на въздушната отбрана. Полицейските органи засилват при нужда въздушната защита. Населеното място се разделя на райони – във всеки район действа една защитна група. В по-големите общини се създават специални технически ядра (електротехническо, водопроводно, пътнопаважно, канализационно и др.). Началници на групите са запасни офицери до чин капитан, началници на ядрата – запасни подофицери или кандидат-подофицери, защитници – лица от 18 до 50 години, неподлежащи на военна служба или гражданска мобилизация. Във всяко ядро се назначават и 3 – 5 резервни защитници. Групите имат материална част, предоставена им от военните или от общините.

През 1941 – 1942 г. е извършена и конкретна реорганизация на Въздушните войски, на които е подчинена и противовъздушната отбрана. Със заповед № 46 от 12 март 1942 г. е обявена новата организация на Въздушните войски, като се създават три въздушни бази с центрове София, Стара Загора и Горна Оряховица, които ръководят съответните области за въздушна отбрана. Впоследствие се създават 3 радиопредупредителни роти, всяка с по три взвода, които поемат въздушнопредупредителната служба. Към 28 септември 1942 г. привършва разпределението на обектите, които се охраняват от ПВАО (Противовъздушна армейска област) както следва: I ПВАО с щаб в София, отговаряща за София, Варна, Бургас, Перник, Побит камък, военната фабрика и летището в Казанлък;

II ПВАО с щаб в Казанлък, отговаряща за Казанлък, военната фабрика в Сопот, мина „Бор“ (Зайчарско), Пловдив, Горна Оряховица, гарата и погребите в Стара Загора, Шумен, Балчик, гара и складове за бензин в Русе, Варна – гарата и бензиновите складове; III ПВАО с щаб в Ямбол, отговаряща за Ямбол, гарата и бензиновите складове в Бургас, гарата в Зли дол, бензинови складове в Сливен, гарата на Скопие, летището в Казанлък; IV ПВАО с щаб в Горна Оряховица, отговаряща за Горна Оряховица, Варна, гара Раковски, гара Каспичан, гара Русе, Габрово и военната фабрика в Казанлък³⁴⁾.

Зачестилиите през втората половина на 1942 г. чужди полети над страната стриктно налагат спазването на указанията за затъмнение. На 2 октомври 1942 г. отново е въведено затъмнението за цялата страна, отменено на 16 май 1941 г. Целта е селищата да останат нощем незабележими от въздуха, както и да бъдат незабележими или трудноразличими от околната среда конкретни постройки, складове, резервоари и др. На 14 ноември 1942 г. Щабът на войската разпраща до всички военни области „Упътвания за камуфлиране и маскиране от въздушни нападения и наблюдение“. Към всяка военна област се формират групи в състав 10 професионални бояджии и 10 трудоваци, на които се раздават скици и те работят по премахване белотата на фасадите, боядисване на покривите на петна, създаване на макети в естествена големина на обекти, представляващи интерес за противника за отклоняване на ударите от реални цели³⁵⁾.

След съответните инструкции от Военното министерство от началото на март 1943 г. ген. майор Наков – началник на Софийския гарнизон, издава на 24 март с.г. съответната Заповед № 29 по подготовката на Столичната ПВХЗ. В нея се отделя специално внимание на съответната подготовка на участниците в пожарните ядра и защитните групи посредством специализирано теоретично и практическо обучение³⁶⁾. В курсовете се изисква от командирите на пожарните ядра да имат техническите знания и практически умения за бързото откриване на пожарните огнища и своевременно потушаване на възникналите пожари, а така също да организират „изнасянето на пострадалото население и спасяването на неговото имущество при пълна готовност за саможертва и безкорист“. Участниците в групите следва да „бъдат готови за бързи, смели и решителни действия – по единично или в състава на ядрото, при потушаване на пожарните огнища, предизвикани от въздушни нападения“. Интересен момент в заповедта е изричното уточнение „всяко действие на защитника пожарникар да бъде резултат от съзнателна и безкористна дейност, като се има предвид, че със своите действия облекчава страданията на своите близки и подпомага цялостната защита на Родината“. Обучението (по 3 часа обучение всеки работен ден привечер) се провежда в периода 25 март –

15 април 1943 г. и обхваща получилите специални повиквателни 92 запасни кандидат-подофицери като командири на пожарни ядра и 1754 запасни редници, организирани като защитници пожарникари. Ръководител на обучението е началникът на Отделение ПВХЗ при гарнизона кап. Коста Станев. Командирите се подготвят от началника на Софийската пожарна команда Юрий Захарчук³⁷⁾. В детайлния учебен план³⁸⁾ са посочени отделните теми и лектори, като водещи са разпоредбите на Правилника за службата по защитата на Царството от въздушни нападения.

На 15 май 1943 г. кап. К. Станев подписва „Наредба за пазене, поддържане и охрана на защитното имущество на кварталните защитни групи“³⁹⁾. Предаването на имуществото става при строг контрол и отчетност със съответните приемно-предавателни протоколи, инвентарни и материални книги, книги за проверки и др. Командирът отговаря за изправността на защитното имущество и прави задължително две проверки на седмица, съответните ядра отговарят пред командира, осигуряват почистване на помпи и други съоръжения, охрана на имуществото. Началникът кап. Ю. Захарчук отговаря за общия надзор по пазенето и осъществява поне една проверка месечно. При проверките се изисква да се записва и какви мерки са взети за изправяне на повреденото имущество. Създава се и специална дежурна група, снабдена с автомобил, която трябва да е готова да помага за поправяне на повредените съоръжения (в състав 4 автомобилни монтьори, двама оксигенисти-шлосери и един общ ръководител) и да разполага със съответния запас резервни части.

Гражданската подготовката е осъществена в няколко направления. В чисто архитектурен и градоустройствен план най-съществената мярка (в съответствие с опита на други страни в Европа) е строежът на нови скривалища и укрития или приспособяване на съществуващи помещения за тази цел, където населението да се скрие при въздушно нападение и да се предпази от най-тежките последици от евентуални бомбардировки. В тази връзка, още преди началото на войната и в съответствие с цитираната наредба-закон Архитектурно-благоустройствената дирекция към Софийската голяма община (СГО) издава разпоредби и изисква във всички новостроящи се сгради (в рамките на утвърдените строителни планове) да се обособят помещения или да се построят скривалища за защита от въздушни нападения. В архива на Дирекцията от лятото на 1939 г. са запазени много протоколи от извършени проверки, изпратените съответни писма-разпоредби с предупреждение за бъдещи глоби към онези собственици, които не изграждат такива скривалища при строежа на нови жилищни сгради в центъра на София⁴⁰⁾. Вероятно лични и бизнес интереси и стремежът на собствениците за повече полезна площ възпрепятстват създаването на истински скривалища в големите къщи и частни кооперации. Същевре-

менно, ако изключим подземните пространства в големи обществени сгради, като Съдебната палата, Министерството на вътрешните работи, Военното министерство и др., не е направено необходимото за подготовката на големи обществени скривалища, които да приютят работещи или оказали се на улицата при сигнал за тревога граждани.

В съответствие с разработените планове за въздушна защита в едно защитно помещение следва да се приютяват не повече от 50 души. В закритията е забранено да се използват осветителни средства, поглъщащи кислород, като свещи, затова единствено са разрешени електрически фенерчета. Максималният брой хора в едно убежище зависи от кубатурата на помещението, като нормата е 3 куб. м на човек (минимумът е 2 куб.м). Освен скривалища се предвижда и спешната подготовка на защитни окопи, които следва да започнат да се копаят, когато страната бъде обявена в състояние на въздушна защита. Профилът им е зигзагообразен, конусовиден, с дълбочина до ръст и половина и ширина отгоре 1.50 м – долу 0.40 м. Окопите биват открити и закрити, като са особено подходящи за сгради без железобетонни плочи – изграждат се в двора и са отдалечени на разстояние поне половината от височината на сградата⁴¹⁾.

Същевременно като главна задача с превантивен характер при евентуални нападения са предвидените мерки по затъмнение на улиците и сградите. Уличното осветление се намалява максимално, като се оставя само най-необходимо ориентировъчно осветление. За да се ориентират хората в тъмнината, важни кръстовища, опасни места, стълбища и други места се боядисват в бяло. Вътре в сградите следва навсякъде да се изключи ненужното осветление и да се осигурят достатъчно количество осветителни средства – свещи, газови лампи, фенери. От гражданите се изискват конкретни действия, особено за постоянно затъмняване на малките крила на прозорците, при възможност – използване на подвижни затъмнения от пердета или картони в долната част на прозорците, при невъзможност – с капаци, одеяла, черги, а в краен случай – където няма възможност за затъмнение, да се поставят тъмносини крушки или постоянно лампите да бъдат обвити с тъмносиня хартия и др. Изрично се посочва, че черната хартия е с формат и цена, регулирана от държавата, като същото се отнася и за съответните летви за нейното закрепване. Трябва да се премахнат всички рекламни осветления на витрини и магазини, да се осигури покриването на откритите остъклявания с тъмна хартия, а там, където има рулетки и жалузи, не е необходимо такова затъмнение. Следва да се подготвят затъмнителни калъфи за превозните средства с отвор 1 см отдолу, за да не се вижда по-далеч от 100 м.⁴²⁾

Това са в общи линии параметрите на подготовката на войската, държавата и обикновените граждани за тогава считаните за евентуални бъ-

дещи въздушни заплахи, които, за съжаление, съвсем скоро ще се окажат напълно реални.

NOTES/БЕЛЕЖКИ

1. Съобщение на Дирекцията на печата на БТА за скъсването на дипломатическите отношения на България със САЩ на 12 декември 1941 г., София, 13 дек. 1941 г., ДАА, ф. 176к, оп. 8, а.е. 973; в. „Днес“, бр. 502, 15 дек. 1941.
2. Department of State Bulletin, 6 June 1942.
3. В края на април 1941 г. България получава възможността да поеме управлението на източния дял на Вардарска Македония и част от Беломорие-то. – Калинова, Е., Баева И. (2010). Българските преходи 1939 – 2010, изд. „Парадигма“, с. 19.
4. В еуфорията на осъщественото национално обединение остава в сянка фактът, че уреждането на статута на новите земи е оставено за неопределеното бъдеще. – Пак там.
5. Цифрите варират при различните изследователи.
6. Donald Rothbart, Karina Korostelina, Mohammed Cherkaoui (ed.), *Civilians and Modern war: Armed conflict and the ideology of violence*, New York: Routledge, 2012.
7. Igor Primoratz (ed.), *Terror from the Sky: The Bombing of German Cities in World War II*, New York: Berghahn Books, 2010, p. 51.
8. The United States Strategic Bombing Survey, Summary Report (European War), September 30th, 1945, Air University Press: Maxwell Air Force Base, Alabama: 1987, p. 10.
9. Миланов, Й. (1997). *Авиацията и въздухоплаването на България през войните 1912 – 1945*. Ч. втора, С., Изд. „Св. Георги Победоносец“.
10. Lee Miller, M. (1975). *Bulgaria during the Second World War*, Stanford: Stanford University Press, p. 52.
11. Филов, Б., *Дневник*, с. 291.
12. Руменин, Р. (2009). *Летящите крепости над България*. Кюстендил, Читалище „Зора“, с. 45.
13. Frank Joseph, *The Axis Air Forces: Flying in Support of the German Luftwaffe*, Santa Barbara, CA, ABC-CLIO, 2011, p. 88.
14. Ibid., p. 89.
15. Troege. *European Front, Soldiers Build Europe*, Translation from the German Original, Nebraska: Preuss Press, 2008.
16. Frank Joseph, *The Axis Air Forces: Flying in Support of the German Luftwaffe*, Santa Barbara, CA, ABC-CLIO, 2011, p. 85 – 86.

17. СГОДА, ф. 1к, оп. 4, а.е. 26.
18. Пак там.
19. Пак там, л. 46.
20. Amy Helen Bell. London Was Ours: Diaries and Memoirs of the London Blitz, London I.B. Taurus: 2011; Claudia Baldoli et al. (eds), Bombing, States and People in Western Europe, London: Continuum, 2011.
21. Държавен вестник, бр. 167 от 1936.
22. Р. Руменин, Цит. съч., с. 22.
23. СГОДА, ф. 1к, ап.4, а.е. 1262, л. 221.
24. Упътване за подготовка и прилагане на защитните мерки от населението при въздушни нападения, София, Печатница на военноиздателския фонд, 1941.
25. Държавен вестник, № 97, 100, 150, 18 април, 4 май, 24 юни 1940 г., № 19, 28 януари 1941 г.
26. Руменин, Цит. съч., с. 23.
27. Пак там, с. 59.
28. Държавен вестник, бр. 88, 22 април 1937.
29. Руменин, Цит. съч., с. 60.
30. СГОДА, ф. 1к, оп. 4, 1271, л. 19.
31. Упътване за подготовка и прилагане на защитните мерки от населението при въздушни нападения, София: Печатница на военноиздателския фонд, 1941.
32. СГОДА ф. 1к, оп. 3, а.е. 106, л. 36.
33. Руменин, Цит. съч., с. 66.
34. За реорганизацията и силите на Въздушните войски, които обслужват въздушната защита вж. подробно Р. Руменин, Цит. съч., с. 59 – 61, 64 – 66.
35. Пак там, с. 69.
36. СГОДА ф. 1к, оп. 4, а.е. 1284, л. 1 – 3.
37. Пак там л. 1 – 3.
38. Заповед № 29 на началника на софийския гарнизон по подготовката на защитниците на столичната ПВХЗ, София, П-ца „Елисей Петков“, 1943, с. 5 – 11. В нея изрично и най-подробно са изброени темите, по които се водят лекциите.
39. СГОДА ф. 1к, оп. 4, а.е. 1288, л. 1 – 5.
40. СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е.92 л. 1 – 62.
41. Упътване за подготовка и прилагане на защитните мерки от населението при въздушни нападения, София, Печатница на военноиздателския фонд, 1941.
42. СГОДА, ф. 1к, оп. 3, а.е. 106, л. 21.

WARTIME SOFIA AND THE PREPARATION FOR AIR DEFENCE (SPRING 1941 – SUMMER 1943)

Abstract. Since the Kingdom of Bulgaria had joined the Tripartite Pact on 1 March 1941, until the middle of 1943, ordinary Bulgarians lived with an illusion of a “symbolic war”. Life was much more difficult than the pre-war years, traditional Bulgarian goods gradually disappeared from the market, and measures were taken to defend against an external attack, especially an airstrike. The real war that would demolish the capital and throw the country into chaos was drawing close, despite the fact that few people were aware of that until that moment.

✉ **Ms. Radoslava Maslarska**

Department of Modern and Contemporary History

Faculty of History

University of Sofia

Sofia, Bulgaria

E-mail: rmaslarska@uni-sofia.bg